

**Stachowski, Marek (2011), *Etimoloji, Türk
Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara,
ISBN: 978-975-456-102-9***

Hüseyin Yıldız*

Etimoloji, dilbiliminin bir koludur ve ne yazık ki, bu konuda Türkçede yayımlanmış çalışmaların sayısı son derece azdır.

S. Ahmad Agamali imzasıyla filoloji öğrencileri için ders kitabı olarak 1990 yılında çıkan *Etimoloji* başlıklı kitap, bunlardan bir tanesidir. Kitabın kapağında alt başlık olarak yer alan *Etymology of English* ifadesinden anlaşılacağı üzere kitap Türkolojiyle ilgisi olmayan bir niteliğe sahiptir; ancak Türkçe kelimelerin özellikle de alıntılarının etimolojisiyle ilgili fikir vereceği de muhakkaktır.

Marek Stachowski'nin 2011 yılının ortalarında Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları arasından çıkan *Etimoloji* başlıklı kitabı ise içindeki Türkçe örneklerin çokluğu ve etimolojiyle ilgili hususların Türkçeye uygulanabilirliği düşünülünce Türkoloji bilimi için Agamali'ninkine nazaran daha mühim bir nitelik taşımaktadır.

Kitabın önsözünde çalışmayı öğrenciler için yaptığını ve *etimolojik sırdışlık* olarak belirttiği sisteminin yalnızca ilk aşamasını (Genel etimolojik kurallar) anlattığını ifade eden Stachowski, meseleyi 9 bölümde ele alır:

1. *Etimolojinin Kavramı ve Özellikleri*
2. *Halk Etimolojisi*
3. *Ödünç Sözcükler : Ayırt Etme Ölçütleri*
4. *Ödünç Sözcükler : Adaptasyon*
5. *Ödünç Sözcükler : Araştırmanın Görkem ve Gölgeleleri*
6. *Zaman Derinliğı ve Kökenbilimsel Sözcükler*
7. *Etimolojileri Değerlendirme Kuralları*
8. *Kökenbilimcinin Çalışma Aşamaları*
9. *Ek Bilgiler : Etimonun Anlamı ve Manası. "İzosemantizm" Yöntemi*

Bahsini ettiği her konuda en az bir örnek vermeyi ihmal etmeyen yazar,

* Arş. Gör. Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Türkçe verilere de sıkça yer vermektedir.

Etimolojinin kavramı ve özellikleri başlığını taşıyan ilk bölümde Eski Yunanca *étimos* “gerçek” ve *logos* “bilgi; mana” kelimelerinin birleşmesinden oluşan **etimoloji** kelimesini gerçek anlam – etimolojik anlam mukayesesiyle inceleyen Stachowski; kelimelerin etimolojik manasını kavrayabilmek için Türkçe *tavşancıl, delikanlı, iyi, oda* ve Almanca *windhund* gibi örneklerle hem tarihî hem de akraba dillerde tespit edilen karşılıklarının bilinmesi gerektiğini belirtmektedir.

Kitabın ikinci bölümü olan *Halk Etimolojisi*'nde bazı tespitlerde bulunan Stachowski'ye göre halk etimolojisinin üç önemli özelliği bulunuyor:

i. Yüzeysel benzerliklere, çağrışımlara dayanır. Nesnenin ve dilin tarihi ile filolojik bilgiler dikkate alınmaz.

İng. *sparrow-grass* (harfi harfine: ‘serçe otu’): Kelimenin sonundaki *-grass* parçası onu otlar grubuna soksa da, asıl etimolojiye bu şekilde gidilmesi yanlış olur. Lât. *asparagus* kelimesi İngilizceye geçerken önsesdeki ünlüsünü yitirmiştir. İngilizcede önce *sparagus* olan kelimenin *spara-* parçası ise İngilizlerce *sparrow* kelimesiyle değiştirilmiştir (s. 10-11)

ii. Yöntemsiz ve düzensizdir. Her kelime için farklı ilgiler, kaideler, değişimler bulunabilir.

Leh. *szarytka* [ša'ritka] ‘hastanede çalışan kadın tarikatından bir rahibe’ kelimesini bazıları *szary* [‘şarı] ‘kül rengi, gri’ sıfatıyla birleştirince *szarytka*’ların kıyafeti gridir şeklinde bir hisse kapılmışlardır; halbuki rahibelerin kıyafeti hiçbir zaman gri olmamıştır. Ayrıca Leh dilinde *-tka* biçiminde bir ek yoktur, sadece *-ka* vardır. Bu durumda *szary+tka* bölünmesi mümkün değildir. Gerçekte ise kelime *szaryt+ka* şeklinde tahlil edilebilir. Çünkü Leh dilindeki *szaryt* ifadesi Fr. *charité* ‘merhamet’ kelimesinden gelmektedir. Zaten bahse geçen tarikatın rahibelerine de ‘Merhamet Rahibeleri’ adı verilmektedir (s. 11-12).

iii. Çoğu zaman kelimenin bir parçasını açıklar, öbür kısım anlamsız kalır.

Osm. *balyemez* ‘büyük namlulu, ağır top’ kelimesinin esas manasını anlayamayan bazı Türkler kelimeyi anlamlı olsun diye değiştirmişlerdir. Oysa kelimenin *bal* ve *yemez* kelimeleriyle ilişkisi olmayıp; esasında İtal. *palla e mezzo* ‘bir buçuk gülle’ anlamına gelen askerlik teriminin Türkçeleşmiş biçimidir (s. 12).

Bunlar dışında halk etimolojisinde bazen kelimenin bir kısmının değiştiğine de rastlanır.

Ttü. *ejderha* < Far. *ajdarhā* ‘ejderhalar’, çokluk şekli < Far. *ajdar* > Ttü. *ejder* : *ajdar* kelimesini *aş* kelimesiyle birleştiren Türkmenler önce *ajdar* < *aşıt-ar* ‘oburca yer’ birleştirmesini yapmışlar, sonra da **ajdar* yerine *yuvdar* ‘yutar’ kelimesini koymuşlardır : *yuvdarha* (s. 14)

Bir kelimenin şeklinin hiç değişmeyip, hikayesinin uydurulduğu durumlar da vardır.

İng. *history* ‘tarih, geçmiş’ < EYun. *historía* ‘(araştırmalara dayanan) bilgi(ler)’ (> Rus. *istórija* ‘tarih’) < EYun. *histōr* ‘çok bilgili kişi; hâkim’ : Bazı İngiliz feministleri bu kelimenin **his story* ‘onun hikayesi’ deyiminden geldiğini düşünmekte ve *his* ‘onun’ zamirinin erkekler için kullanılmasından hareketle bunu erkek egemenliğinin bir delili saymaktadırlar (s. 15)

Yabancı bir kelimenin bir parçası yerine kendi dilinden anlaşılır bir kelime veya onun parçasını koymak da halk etimolojisi yöntemlerinden biridir.

Rumen. *răzbói* ‘savaş, harp’ (< Doğu Slv. *razbóy* ‘soygun’) kelimesinin *-boi* parçası yerine Lât. *bellum* ‘harp’ kelimesinin ilk hecesi konarak daha Romanca görünen Rumen. *răzbél* ‘harp’ kelimesi türetilmiştir (s. 18).

Leh. *etymologia natchniona* ‘ilhamlı etimoloji’ ve Alm. *Gelehrte Volksetymologie* ‘alimlik halk etimolojisi’ deyimleri bilim bakımından değersiz ama kendisine bilimsel süs verilen halk etimolojisini karşılamaktadır.

Ttü. *yağmur* kelimesiyle ilgili olarak S.A. Stárostin < Ana Tü. **yag-* ‘yağmak’ + Ana Tung. **mur* ‘su’ düşüncesini ileri sürmektedir. Burada problem *mur* kelimesinin Türk lehçelerinde tanıklanamaması ve Türkçenin yapısına aykırı bir şekilde bir eylem gövdesiyle birleşmesidir (s. 20-21).

Kitabın üçüncü bölümü *Ödünç Sözcükler: Ayırt Etme Ölçütleri* başlığını taşımakta olup; buna göre bir kelimenin etimolojik tahlilinin sağlıklı yapılabilmesi için tarihî, sesbilimsel, biçimbilimsel, anlambilimsel, filolojik ölçütler; tarihî ve

sesbilimsel ölçütlerin birleştirilmesi ile çaresizlik ölçütü, kelimelerin dolaysız veya son kaynak olup olmaması önemlidir.

AngSaks. *hænep*, EYAlm. *hanaf*, Fr. *chanvre*, Yun. *kánnabis*, Lât. *cannabis* “kenevir” kelimelerinin Hint-Avrupa ana dilinin **kannabis* biçimine götürülebilmesine rağmen; tarihî ziraat bilimine göre kenevirin Avrupa’ya Asya’dan getirilmiş olduğunun bilinmesi (= **tarihî ölçüt**), bu kelimenin arkaik biçiminin rekonstrüksiyonuna engel olmaktadır (s. 24).

Yak. *kapkân* “tuzak, dolamak” kelimesinin *kap-* fiilinden türediği, ekin de {-GAN} olduğu bilindiği halde, Yak. *kapkân* kelimesinin ikinci hecesindeki ünlü uzunluğu dikkat çekmektedir. Rusçadaki *kártı* “oyun kağıd(lar)” kelimesinin Yakut Türkçesinde *kártı*, Rus. *karandáš* “kurşunkalem” kelimesinin de Yak. *karandás* olması dikkate alınarak; Rusça vurgulu /á/ ünlüsünün Yak. /ā/ ünlüsüne denk gelmesinden (= **ses bilimsel ölçüt**) hareketle ilgili kelimenin Yakut Türkçesine Genel Türkçeden değil de, Kıpçakça ve Rusça aracılığıyla geçtiği düşünülmektedir (s. 78-79).

Birbirine sınır komşusu olan Litvanya ve Letonya örneğine bakılırsa, İslam peygamberi Hz. Muhammet’in adı Litvancada *Mahometas*, Letoncada *Muhamedas* şeklindedir. **Tarihî ve sesbilimsel ölçütler birlikte** uygulandığında Litv. *Mahomates* biçiminin Leh. *Mahomet* < Fr. *Mahomet* < Fas Ar. *Maḥummad* < Ar. *Muḥammad* yoluyla; Let. *Muhamedas* biçiminin ise Alm. *Muhammed* < Osm. *Muhammed* < Ar. *Muḥammad* yoluyla oluştuğu görülmektedir (s. 26-27).

Stachowski’ye göre kelime etimolojilerinde çok iyi görülebilen, belirgin bir ölçüt olan biçimbilimsel ölçüt; sesbilimsel ölçüt kadar sağlam ve güvenilir değildir. Çünkü yabancı bir ek bir dilde yaygınlaşarak bu dilin sözcüklerine de eklenip Ttü. *patroniçe* kelimesinde olduğu gibi yeni sözcükler türetebilir:

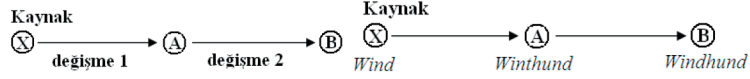
Yun. *kisté* ‘kutu’ kelimesinin Lâtince dengi *cisterna* (Klâsik Lâtince telaffuzu: [k-]) ‘sarnıç’; Yun. *lampťér* ‘lamba’ kelimesinin Lâtincesi ise *lanterna* ‘fener’dir. İki örneğin de Lâtincelerinde görülen *-rna* eki Yunancalarında bulunmadığına göre kelimeler, Lâtinceye Yunanca dışında bir dilden geçmiş olmalıdır. Araştırıldığında görülmektedir ki ek, MÖ. 6. yüzyıla kadar İtalya yarımadasında yaşayan Etrüsklerin de dilinde vardır (= **biçimbilimsel ölçüt**). Öyleyse kelimeler Lâtinceye Yunancadan Etrüskçe aracılığıyla (Yun > Etr. > Lât) geçmiştir (s. 27).

Anlamlar ve anlamların değişmeleri ruhsal, psişik süreçlere sıkı sıkıya

bağlı olduğuna göre onları ses kanunları kadar düzenli ve istisnasız formüllere sokmak mümkün değildir. Bu sebeple Stachowski'ye göre anlambilimsel ölçütlere normalde az güvenilir. Gene de anlamlar bütünüyle kuraldışı, düzensiz değildir. Örneğin Hint-Avrupa dillerinin tarihinde şu anlambilimsel değişim dizileri saptanabilmektedir: 'damar' → 'bükme' → 'yay' → 'yay kirişi, çile' → 'titreşmek' → 'ses, ton, seda'.

Leh. *guzik* 'düğme' kelimesi, *guz* 'topuz, tumbek, kabartı' kelimesinden türetildiği gibi, Oyr., Şor. *topčī* 'düğme' kelimesinin de *top* kelimesine gittiği düşünülebilir. Ancak -*çı* ekinin genellikle Ttü. *topču* 'top kullanan asker' örneğinde olduğu gibi meslek isimleri yaptığı bilinmektedir. Öyleyse Oyr. Şor. *topčī* kelimesi Türk lehçelerindeki modele uymaz. Onun içindir ki bu kelime Tuv. *doṣu* 'meme başı' kelimesiyle beraber Moğ. *tobči* '1. meme başı; 2. düğme; 3. kurşun, mermi' (= **anlambilimsel ölçüt**) kelimesine götürülebilir (s. 32).

Stachowski'ye göre kelime değişmelerinin mekanizması şu şekilde şemalaştırılabilir :

Soldaki şemada görüldüğü üzere A aşamasında bulunan kelime, kaynağa B aşamasındakine benzer ise her şey beklenildiği gibidir. Ancak *winthund* ve *windhund* kelimelerinin *wind* ile ilgisine bakıldığında beklenen sonucun tam tersi olduğu görülür, yani B aşaması kaynağa A aşamasından daha yakındır. *Winthund* biçimindeki -*th*- ünsüzlerinin *Windhund* varyantındaki -*dh*- ünsüzlerinden ötümsüzleşme sonucu oluşması sesbilim bakımından mümkündür, ancak burada problem *winthund* varyantının *windhund* varyantından önce kaydedilmiş olmasıdır (= **filolojik ölçüt**). Başka bir ifadeyle *windhund* kelimesinin kaynağı filolojik ölçüt gereğince *wind* olamaz (s. 32-33).

Bir kelimenin kaynağının belirlenemediği durumlarda, fonetik veya morfolojik hiçbir belirti olmasa bile, kelimenin alıntı olduğunu düşünülebilir.

Leh. *warkocz* ['varkoç] 'örgü' (= Eski Rus. *vorkoč* = Eski Ukr. *varkoč* = Çek. Slvk. *vrkoč* = Srp. Hrv. *vřkoč* 'ay.' kelimeleri üzerine birkaç Slávca etimoloji öne sürülse de hiçbiri genel kabul görmemiştir. Hint-Avrupa dillerinden alıntı olduğuna dair savlar da inandırıcı olmamıştır. Öyleyse bu kelimenin kökeni için çıkış yolu Hint-Avrupa dışı dillerdedir (= **çaresizlik ölçütü**). Gerçekten de kelimenin kökeni Hint-Avrupa dışı bir dildedir: < Bulg.Tü.

*vǎrkǎč < Ana Tü. *ǒrgüč < *ǒr- ‘örmek’ > *ǒrgü > Ttü. *örgü* (s. 33-34).

Üçüncü bölümün son altbaşlığında yazar, kelimenin etimolojisinde *dolaysız veya son kaynak* olması durumuna da değinir.

Ttü. ve Rus. *çay* kelimesi ile İng. *tea*, Alm. *Tee*, Fr. *thé* ‘çay’ kelimeleri Çince’den alıntıdır. Ancak incelendiğinde İng. Alm. ve Fr. biçimlerin Güney Çin. *te¹* ‘çay’ biçimine, Ttü. ve Rus. biçimlerin ise Kuzey Çin. *č^a2* ‘çay’ kelimesine gittiği görülür. Oysa Türkiye Türkçesinde ve Rusçada bulunan kelime’de bir –y ünsüzü daha vardır. Konu biraz daha irdelendiğinde görülür ki, kelime Kuzey Çin. *č^a2 ye⁴* ‘çay yaprağı’ ifadesine gitmektedir. Kelime söz konusu dillere doğrudan alıntılanmış olsaydı. Bu biçimin **çaya* ya da **çayı* olması beklenirdi. Peki sondaki ünlü nereye gitmiş olabilir? Şöyle açıklayalım: Çin. *č^a2 ye⁴* ifadesi önce Moğolcaya alındı. Moğolcada kelimelerin ilk heceleri vurgulu olduğundan sonraki hecelerin ünlüleri kısa söylenir hatta düşer. Bu yüzden Moğ. **čáyǎ* kelimesi *çay* (= bugünkü Hlh. *tsay* ‘ay.’) biçimini alarak (= **son kaynak ölçütü**) Türkiye Türkçesine ve Rusçaya geçmiştir (s. 36-37).

Stachowski, çalışmasının dördüncü bölümünün başlığını *Ödünç Sözcükler : Adaptasyon* olarak belirlemiştir. Burada yabancı kelimeleri alıcı dilin sistemine uyarlamamanın esasları üzerinde duran yazar, bunun *sesbilimsel uyarlama, fonetik uyarlama değişimleri, biçimsel uyarlama* gibi farklı yolları olduğuna değinmektedir.

Bunların ilki olan sesbilimsel uyarlamamanın temel fikri ‘*insanlar dillerinin fonetiğine göre konuşup fonolojisine göre dıyarlar*’ düşüncesidir. Yani bir yabancı, dilinin bir kelimesini bu dilin fonetiğine göre telaffuz ederse, biz bunu kendi dilimizin fonolojisine uyarlayıp yine kendi dilimizin fonetiği ile söyleriz.

Fr. *club* [klɒb] kelimesi Ttü.ye *kulüp*, Japoncaya ise **kulabu* > *kurabu* biçimiyle geçmiştir (s. 40). Bunda temel sebep Fr. *club* kelimesinin Türkler ve Japonların fonolojiye bağlı olarak duyduklarını kendi dillerinin elverdiği ölçüde uyarlamalarıdır (s. 40).

Yazara göre *fonetik uyarlama değişimleri* beş temel tip oluşturmaktadır:

i. Alıcı dilde bulunmayan bir sesin yerine alıcı dilde var olan bir sesin getirilmesi:

[ž] > [s] : Fr. *bijouterie* ‘mücevherat’ > İsp. *bisuteria* ‘ay.’ (s. 42)

ii. Yabancı telâffuzun bir özelliğinin bütünüyle kaybolması (*ünlü uzunlukları vb.*):

[-i:-] > [-i-] : Alm. *Zweiback* ‘peksimet’ > Leh. *cwibak* ‘bir nevi kuru kek’ (s. 42)

iii. Yabancı telâffuzun bir özelliğinin bir sestene bir başka sese kayması:

[bü-] > [b^yu-] : Fr. *bureau* ‘büro, ofis’ > Leh. *biuro* ‘ay.’ (s. 42)

iv. Telâffuzun bir özelliğinin ayrı bir sese dönüşmesi:

[õ] > [ɔŋ] : Fr. *balcon* [bal’kɔ̃] ‘balkon’ > Alm. *Balkon* [-ɔŋ] ‘ay.’ (s. 43)

v. Yepyeni bir sesin ortaya çıkması:

[i-] : İng. *steamboat* > Ttü. *istimbot* (s. 43)

En çok görülen biçimsel uyarlama yöntemi ise yabancı bir kelimeye kendi dilinden bir ek eklemeştir:

Ttü. (< Slv.) *kral* + *-lik*, Kırg. (< Rus.) *grammatika* + *-lik* (s. 44).

Yazar bazen ilginç durumlarla da karşılaşabildiğinden de bahseder. Bunlar temelde yabancı bir kelimenin bir parçasının hatalı olarak alıcı dilin bir ögesi ile özdeşleştirilmesinden meydana gelir.

Svahili dilinde *ki-* öneki teklik, *vi-* öneki ise çokluk işaretidir. Arapçadan alıntılanan *kitāb* ‘kitap’ kelimesi Svahili dilinde *kitabu*’ya dönüşmüş, çokluk biçimi de yanlış algılamadan hareketle *vitabu* olmuştur (s. 44).

Stachowski uyarlama sürecinde görülen çeşitli hataların bazı temel tipleri olduğunu tespit etmektedir:

i. Yabancı bir kelimenin bir parçası alıcı dilde kullanılan bir hece veya bir biçimbilimsel öge ile özdeşleştirilir.

Rus. *zöntik* ‘şemsiye’ < Fel. *zondek* ‘güneş siperi/saçığı, sundurma’ (< *zon* ‘güneş’ + *dek* ‘siper, saçak’) : Rus. *-ik* hecesi bir küçültme eki olduğundan, *zöntik* kelimesinin ancak küçük şemsiyeler için kullanıldığı sanılmış ve büyükleri için *zont* şekli oluşturulmuştur (s. 45)

ii. **Metanaliz**, yani **perintegrasyon** denilen fenomen, bir kelimenin etimolojisi bakımından yanlış bölünmesidir.

Kafkas dillerindeki *žȯyor*+ ‘köpek’ > Yun. *zagári* ‘av köpeği’ > Osm. *zağar* > Mac. *zağar* [‘zɔga:r] > Leh. *ogar* [‘ɔgar] ‘bir av köpeği ırkı’ : Macarca belirli tanımlık, ünlüyle başlayan kelimelerden önce *az*, ünsüzle başlayan kelimelerden önce *a*’dır. İlgili kelimenin Macarcadaki belirli biçimi *a zagár* iken, yanlış bölünme (= metanaliz : *az agár*) neticesinde kelimenin aslı *agár* zannedilerek kullanılmaya başlanmıştır. Leh. biçimin önsesinde *z-* olmamasının sebebi budur (s. 45-46).

iii. Yabancı kelimenin bir parçasının dilbilgisel bir öge olduğunu fark edememe ve onu, kelime ile beraber alma.

Ar. (*ğabr* [> Osm. *cebir*] ~) *gabr* > (*al-ğabr*~) *al-gabr* > İsp. *álgebra*, Fr. *algèbre*, Alm. İng. Leh. *Algebra* ‘cebir’ : Ar. *al-* harf-i tarifi, batı dillerinde kelimenin aslı zannedilmiş ve o şekilde alıntılanmıştır (s. 30).

iv. Yabancı bir kelimenin bükümsel bir biçiminin alınması.

Ttü. *lavabo* < Fr. *lavabo* : Fr. biçim Lât. *lavabo* [...] *manus meas* ‘ellerimi yıkayacağım’ sözüne gider ki bu ibare harfi harfine ‘yıkayacağım’ (= *sözcükleştirme*, *sözlükselleşme*, İng. *lexicalization*) demektir (s. 46).

Ttü. *vasistas* < Fr. *vasistas* : Fr. biçim Alm. *was ist das* ‘bu nedir?’ ifadesinin sözcükleştirilmiş biçimidir (s. 47).

Eserin beşinci bölümü *Ödünç Sözcükler : Araştırmanın Görkem ve Gölgeleleri* başlığını taşımakta olup yedi alt maddede ele alınan konuyla ilgili olarak özetle şu bilgiler verilir:

i. Ödünçlemeler verici dil kadar alıcı dil için de önemlidir. Çünkü uyarılma yöntemlerinin değişmeleri, alıcı dilin gelişme yönlerini kestirmeyi mümkün kılar.

Lât. *schola* ‘okul’ > Mac. *iskola* [‘iškolo] ‘ay.’ : Avrupa

dillerinden Macarcaya eski zamanlarda alınan kelimelerin önsesindeki ünsüz öbeğinin önüne *i*- ünlüsü konulurdu (s. 49).

ii. Ödünçlemeler her şeyden önce verici dilleri araştırmak için önemlidir. Bunun iki önemli faydası vardır:

a. Tamamen unutulmuş, hiçbir belgede kaydedilmemiş kelimeler yeniden tasarlanabilir.

Slv. *varkoč* ‘örgü’ kelimesi, Eski Bulgar Türkçesinde **varkáč* kelimesinin bulunduğu tek izi ve delilidir (s. 50).

b. Geleneksel imlâya göre yazılan kelimelerin gerçek söylenişi saptanabilir.

Eski İng. döneminde [æ] veya [æ:] ünlüsünün önünde bulunan *k* ünsüzü *č*’ye dönüşmüştür: Eski İng. *[kæ:kə] ‘çene’ (= Fel. *kaak* ‘ay.’) > [čæ:kə] (> bugünkü İng. *cheek*) ‘ay.’ (s. 50-51)

iii. Bir kelimenin kökenbilimsel açıklaması, yazılışını da etkileyebilmektedir:

İng. *polyclinic* = Alm. *Poliklinik* : Kelimenin ikinci ünlüsü İngilizcede *y* Almancada ise *i* harfiyle karşılanmıştır. İki yazılış da kabul edilebilir, çünkü ilk kelime Yun. *pólis* ‘kent, şehir’ ya da Yun. *polýs* ‘çok sayıda olan, çeşitli’ olabilir. Bu durumda kelimenin anlamı ilkinde göre ‘kent kliniği’, ikincisine göre ise ‘çeşitli bölümleri içeren klinik’ tir (s. 51-52).

iv. Ödünçlemeleri araştırırken çeşitli tuzaklar da olabilir. Bu bakımdan araştırmacı çeşitli dilleri, en azından bilimsel bakımdan bilmeli ve titiz bir veri arama çalışmasına hazır olmalıdır. Ayrıca düzensiz, kuralsız değişimleri de hesaba katması gerekir; çünkü bir kelimenin kökenbilimsel açıklaması, yazılışını da etkileyebilmektedir:

Fr. *pomme d’amour* (harfi harfine : ‘sevda elması’) ‘domates’ > Alm. *Liebesapfel* = İng. *love apple* : Buraya kadar her şey normal görünmektedir. Ancak Fr. ifade gerçekte İtal. *pomi dei Mori* (harfi harfine : ‘Mağribîlerin elmaları’) ‘domatesler’ ifadesinin çevirisidir. İtal. *dei*

Mori kelimesini pek anlayamayan Fransızlar, bunun yerine sesçe benzeyen *d'amour* 'sevdanın, sevginin' sözünü koymuşlardır. Almanlar ve İngilizler de bu hatalı çeviriyi alıntılanmışlardır (s. 54-55).

v. Bir dilden diğer bir dile geçen kelimeler düzenli ses değişikliklerinden başka düzensiz değişikliklere de uğrayabilir:

Lât. *castrum* 'şato' (> küçültme biçimi : Lât. *castellum* > Eski Fr. *chastel* [> bugünkü Fr. *château* 'ay.'] ~ *castel* > İng. *castle* 'ay.') kelimesinin Lâtineden Eski İspanyolcaya (10.-15.yy.) geçtiğini düşünmek ilk bakışta mantıklı görünse de yanlıştır. Zira İsp. *alcázar* 'kale, şato' kelimesi Ar. *al-kaşr* 'ay.' kelimesinin aracılığı ile Lât. *castrum* kelimesine gider. Bu durumda Lât. ile İsp. arasında üçüncü bir dilin bulunmasına işaret eden öge İspanyolcada mevcut olan *al-hecesidir* (s. 58-59).

vi. Bir kelimenin dilden dile geçiş yolunu yeniden tasarlama sürecinde ses ve biçimbilimsel ölçütlerin dışında kelimenin filolojik kayıtları ve sözcükyapımsal tarih gibi verilere de dikkat etmek gerekir:

Alm. *Peitsche* 'kamçı, kırbaç' = Leh. *bicz* [bič] 'ay.' : Almanca eski biçim *pītsche* ['pi:çə] olsa da bu biçim Germanca bir kelime olarak bölünüp açıklanamaz. Lehçe kelime ise EKS *bi-čī* 'ay.' kelimesinin bugünkü temsilidir ve *bi-ti* 'vurmak' eyleminden kurulmuştur. Demek ki Lehçe kelimenin genel Slâvca tarihi varken Alm. biçim Batı Slâvcasından (= **sözcükyapımsal tarih**) alınmıştır. Yıllar sonra ise Alm. *Peitsche* kelimesi Lehçeye *pejcz* [pejč] (= **filolojik kayıt**) şeklinde geri alınmıştır. Durumu, şöyle göstermek mümkündür: Leh. *pejcz* < Alm. *Peitche* < Orta Yüksek Alm. *pītsche* < Batı Slv. *bičī* (< *biti* 'vurmak') > Leh. *bicz* 'kırbaç, kamçı' (s. 60-61).

vii. Alıcı dilden verici dile geri alınan / dönen (Alm. *Rückwanderer*) kelimeler de vardır:

Etü. *tegin* 'prens, şehzade' kelimesi Moğolcaya geçip *tegin* ~ *tigin* şekillerinde kullanılmıştır. Moğolcada sonesinde -n bulunan kelimeler -d eki ile çokluk yapıldığından bu kelimenin çokluğu (*tegin* ~ *tigin* >) *tegid* ~ *tigid* [-it] biçimindedir. Moğolcada aslı *ti* ses öbeğindeki *t* ünsüzü öndamaksıllaştığı için *tigit* > *čigit* değişimi olmuştur. Bazı

Türk lehçelerinde önseste görülen *y-* sesinin bazılarında *ž-* sesiyle karşılanması durumu, *cigit* biçimini Osmanlıların *yiğit*'e dönüştürmesini örneklemektedir. Başka bir ifadeyle Türkçe *tegin* kelimesi Moğolcaya alındıktan sonra Türkçeye iki kez dönmüştür: öncelikle Orta Türkçeye *tigit*, sonra ise modern Türk lehçelerine *žigit* (> *yiğit*) biçiminde (s. 62-63).

Zaman Derinliği ve Kökenbilimsel Sözcükler başlığı taşıyan altıncı bölümde etimolojik sözlüklerde madde başlarını oluşturan verilerle ilgili bilgi verildikten sonra **retrospektif** 'geriye, geçmişe dönük' ve **prospektif** 'geleceğe yönelik' sözlüklere değinilir. Biraz daha net ifade etmek gerekirse sözlükler, madde başları modern bir dile ait ise *retrospektif*, madde başları tarihî bir dile ya da bir proto-dile ait ise *prospektif* olarak değerlendirilir.

Bazı yazarların (Levitskiy vb.) somut kelimeler yerine kökleri maddebaşı yaptığına işaret eden Stachowski, bu yöntemle yazılan sözlüklerin anlam değişmelerini daha iyi anlamaya ve bu değişmelerin kurallarını bulmaya yardımcı olduğunu düşünmektedir.

Levitskiy sözlüğünde Ana Germ. **sta-*, **stō* maddesinde *stehen* 'durmak', *verstehen* 'anlamak', *Stunde* 'saat', *Stadt* 'şehir, kent', *stützen* 'desteklemek', *stetig* 'devamlı, sürekli' gibi türevler bulunabilmektedir (s. 65-66).

Bir proto-dilden kalma kelime 15. yüzyılda kullanılmıyorsa retrospektif sözlüklerde yer almaz, ama prospektif sözlüklerde bulunabilir. Mesela, Türkiye'de dil devriminin yapılmasıyla 20. yüzyıl öncesinde kullanılan Arapça ve Farsça pek çok kelime kullanılmaz olup, unutulup gitmiştir. Bu yüzden 18. yüzyıla ait bir kelimeyi bulmak için o döneme mahsus sözlüklerin hazırlanmış olması gerekmektedir.

Retrospektif sözlükleri yazanlar için ilk önemli soru *zaman derinliği* meselesidir. Bir kökenin çıkış noktası Türkiye Türkçesi ise geriye dönük olarak şu aşamalar söz konusudur:

Modern Ttü. ← Osmanlıca ← Eski Anadolu Türkçesi ← Ana Oğuzca ← Genel Türkçe ← Ana Türkçe [Genel Türkçe + Ana Bulgarca] (← Ana Altayca)

Türkiye Türkolojisinde modern kelimelerin genellikle Eski Türkçeye götürüldüğüne değinen Stachowski; Eski Türkçenin homojen bir dil olmadığını, söz konusu coğrafyada konuşulan farklı Türk ağızlarının çeşitli öğelerini içeren yapay bir edebî dil olduğunu ve bu yüzden Orhun Türkçesinin modern Türk lehçelerinden hiçbirinin proto-dili sayılamayacağını savunur. Ona göre Bugünkü Türkiye Türkçesinde kullanılan herhangi bir kelimenin kökenini Ana Oğuzcaya kadar geri götürmek için bu kelimenin Türkiye Türkçesi dışındaki

Oğuz lehçelerinde var olan karşılıklarını zikretmemiz gerekir. Ana Türkçeye kadar gitmek istememiz durumunda ise başka Türk lehçelerindeki mevcut denkliklerini de göstermek zorundayız. Ana Altaycaya kadar geri gidersek de – Japonca ile Korece bir yana – en azından Moğolca ve Tunguzca denklerini vermemiz beklenir.

19. yüzyılda bir kelimenin karşılaştırmalı ve tarihî bütün verilerini gösteren sözlüğe **filolojik sözlük** denildiğini ifade eden yazar; çok uzak bir geçmişe giden bir kökenbilimsel sözlük yazmanın iki önemli problemi olduğunu iddia eder. Bunların birincisi sözlüğün büyüklüğü, ikincisi ise çok ciltli bir sözlüğün bir yandan pahalı, öbür yandan ise elverişsiz olmasıdır. Bu iki sebep yüzünden etimologlar, sözlüklerini fazla genişletmemeye çalışarak şu üç yoldan birini seçerler:

- i. Maddelerde ancak hazır etimolojiler verilip kökenbilimsel tartışmalar ve kaynakça ihmal edilir.
- ii. Karşılaştırmalı ve tarihî veriler zikredilmez.
- iii. Sözcüklerin bazıları, her şeyden önce türeme sözler bir yana bırakılır.

Bu üç yöntemin sonuncusu Stachowski'ye göre oldukça zararsızdır. Yazar konunun devamında Ernout- Meillet, Liberman, Kluge, Onions gibi araştırmacılarca hazırlanmış sözlüklere de değinir.

Çalışmanın yedinci başlığı *Etimolojileri Değerlendirme Kuralları* olup Stachowski bunları 6 maddede toplar:

- i. Herhangi bir kelime eşitliği, etimoloji değildir.

Lât. *deus* ‘tanrı’ = Snkr. *dēvās* denkliği bir etimoloji değildir. Bu iki kelimenin Hint-Avrupaca **dev* “gökler” kelimesinden geldiğini gösterirsek Lât. *deus* kelimesinin kökünü (**dev+us*) ve ilk anlamını (**‘gökle ilgili, ilâhî’*) açıklamış oluruz (s. 77-78).

- ii. Bütün ses ve biçimbilimsel öğeler açıklanmalıdır.

Genel Tü. *kapkan* ‘kapan, tuzak’ = Yak. *kapkân* ‘ay.’
: Bu kelimelerde ünlülerin niceliği farklıdır ve bu fark kendiliğinden anlaşılacak bir özellik değildir. Burada Rusçadaki vurgulu ünlülerin Yakutçada uzun ünlülere dönüştüğünü tespit etmek gerekir. Bu tespit bize *kapkan*

kelimesinin Yakutçaya Kıpçakça ve Rusça üzerinden geçtiğini düşündürecekler (s. 78-79).

iii. Net olmayan semantik değişimler, kültürel etkenler ve (veya) başka dillerde var olan paralel örneklerle desteklenmelidir.

Fr. *sarrasin* ‘karabuğday’ kelimesi harfi harfine ‘Sarazen (tahılı)’ demektir. Bu ad ya karabuğdayın geldiği memlekete ya da esmer rengine göre türetilmiştir. Başka Avrupa dillerindeki karşılıklarına ve anlamlarına bakıldığında Lehçe (*tatarka*) ve Fince (*tattari*) karşılıkların *Tatar*’lardan geldiği görülür. Lehçedeki *litewka* kelimesi *Litwa* ‘Litvanya’ adından; yine Lehçedeki *gryka*, Ukraynacadaki *hřečka* ve Rumencedeki *hrișcă* kelimeleri ise ‘Yunan’ (*Grek ~ Hrek*) kelimesinden gelmektedir. Karabuğdayın Portekizcedeki karşılığı olan *trigo mourisco* ise aslında ‘Mağripliler tahılı’ demektir. Buna bağlı olarak Fr. *sarrasin* adının da renge göre değil, menşeye göre türetildiği sanılmaktadır (s. 81).

iv. Bir anlamsal grubu oluşturan kelimeler çoğu kez bir ve aynı biçimbilimsel modele göre yapıldığından bu modelin bulunup sürekli göz önünde bulundurulması, modele uymayan kelimelerin ise özel olarak açıklanması gerekir.

Ttü. *-ma* ekinin *sarma*, *dolma*, *kıyma*, *dondurma* gibi yiyeceklerde kullanılması (s. 82).

v. Bir etimolojide birden fazla sıra dışı fonetik, morfolojik veya semantik olay veya süreç söz konusu ise bu etimoloji büyük bir ihtimalle tam ve doğru değildir.

Osm. *uş imdi* > Ttü. *şimdi* : Kelime başında hece düşmesi.

İng. *photograph* > *photo* ‘fotoğraf’ : Kelime sonunda hece düşmesi.

Lât. *egregius* ‘şanlı, meşhur, ünlü’ > İng. *egregious* ‘çok fenâ, fevkalâde kötü’ : Anlamın tam tersine dönüşmesi.

Bu üç olayın olması mümkündür, imkansız olansa Mac. *gyere!* ‘gel’ kelimesinde olduğu gibi bu üç olayın bir ve aynı kelimedeki vuku bulmasıdır (s. 82).

vi. Etimoloji bir birleşimsel bilim dalıdır. Onun için bir kökenbilimcinin vardığı sonuçlar, başka bilimlerin sonuçlarına ters düşemez.

Çalışmanın sekizinci bölümü *Kökenbilimcinin Çalışma Aşamaları* başlığını taşımaktadır. Burada yedi aşamadan bahseden yazar özetle şunları kaydeder:

i. Filolojik verileri tarayıp toplama : *İlgili kelime geçmişin ayrı ayrı devirlerinde aynı biçim ve aynı anlamda mıdır? Bir kelime ailesine mensup mudur, mensup ise bu ailedeki yeri nedir? Biçimbilimsel yapısı açıklanabilir mi? Argoya veya bir başka özel üslûba eskiden bağlı mıydı ve bugün bağlı mıdır?* sorularına cevap aranmalıdır.

ii. Karşılaştırmalı verileri tarayıp toplama : Proto-dilden miras alınan kelimelerin sayısı, bir dilde genel olarak yabancı dillerden alınan kelimelerin veya çok yeni türevlerin sayısından büyüktür. Öyleyse akraba dillerdeki mevcut karşılıklar, bir yandan analizi kolaylaştıracak, bir yandan da etimolojinin doğruluğunu kontrol edecektir.

iii. Biçimbilimsel analiz : Bir kelimenin kök, gövde ve ekleri belirlenmelidir.

iv. Anlamsal ilişkiler : Kök, gövde ile ekler arasındaki anlamsal ilişkiler açıklanmalı; kelimenin gerçek manası bulunmalıdır.

v. Kelimenin tarihi : Bir kelimeyle ilgili önemli değişmelere dair tarihî kayıtlar ve kelimenin adlandırdığı nesnenin tarihi öğrenilmelidir.

vi. Etimolojinin doğruluğu : Kelimenin kökenini belirleyen etimolog, iddiasını kontrol ederek, birçok soruya cevap vermelidir. Bu sorular üç grupta toplanabilir.

- a. Varsayım ile delillerin değeri
- Bütün varsayılan ses ve anlam değişmeleri için farklı örnekler de bulunabilir mi?
 - Teklif edilen etimolojide, şüpheli noktaların net olmayan delillerle açıklandığı oluyor mu?
- b. Mantıkî düşünce zincirinin kusursuzluğu
- Delillerde açıklanmamış noktalar kaldı mı?
 - Toplanan verilerden tek bir sonuca mı varılabilir? Başka sonuçlar da mümkünse bunlar yeterince tartışıldı mı?
 - Kelimenin bütün özellikleri ve mantıkî tartışmada her bir düşünme aşaması açıklandı mı?
- c. Rakip etimolojiler :
- Bizim etimolojimiz, daha önce teklif edilen etimolojilerin şüpheli yerlerini açıklayabiliyor mu?
 - Yeni etimoloji görüş ufkumuzu ne dereceye kadar genişletiyor?

vii. Etimolojiyi tahrir etme : Yazının anlaşılabilmesi ve fikrin kabul görmesi için verilerin ve delillerin derli toplu bir şekilde sunulması, kaynaklandırılması ve problemin tarihinden söz edilmesi önemlidir.

Çalışmanın *Ek Bilgiler : Etimonun Anlamı ve Manası. "İzosemantizm"* *Yöntemi* başlığını taşıyan dokuzuncu bölümünde ilkin *etimolojik mana - ilk/ aslı anlam* farkına değinen Stachowski; özel adlarda lâfzî ve hakikî anlamların birbirinden çok uzaklaşabildiğine, bazı analizlerin çok şaşkırtıcı özellikleri ortaya çıkardığına, bazen anlamsal değişmelerin ilginç hatta komik olabildiğine de temas etmektedir.

Yazara göre pek düzenli olmayan anlamsal değişme kurallarının iki faydası vardır. Bir yandan etimolojide ses değişmeleri tam kesin, güvenilir değil ise anlamsal değişmeler yardımcı ölçüt olarak kullanılabilir. Öte yandan ise bir dilde yapılan rekonstrüksiyon, bir başka dildeki paralel anlamsal gelişmeye dayanılarak netleştirilebilir veya tamamlanabilir.

Aslı anlam ile modern anlam arasındaki birtakım merhalelere de temas eden Stachowski, filolojik edisyon bilgilere önem verilmesi gerektiğini ifade eder.

İzosemantizm yani ‘anlamsal gelişimin paralellığı’ kuralı V. P. Starinin’e göre iki maddede gösterilebilir :

a. A ve B kelimeleri arasındaki nispet, C ve D kelimeleri için de geçerli oluyorsa C ve D kelimelerinin birbiriyle akraba olması *oldukça* kesindir.

b. A kökünden türetilmiş bir kelime iki anlamlı olup bu anlamlar arasındaki nispet C ve D kelimeleri için de geçerli oluyorsa C ve D kelimelerinin birbiriyle akraba olması *katiyen* doğru ve kesindir.

‘Sepet’ anlamlı kelimeler birçok dilde ‘kesmek’ anlamlı eylemlerden türetilmiştir. Fakat bu iki kelime arasında farklı merhaleler de olabilir. Hint-Avrupa dillerinde bununla ilgili şu dört model belirlenmiştir.

- ‘kesmek’ → ‘kabuk, soymuk’ → ‘sepet’
- ‘kesmek’ → ‘çubuk’ → ‘örmek’ → ‘sepet’
- ‘kesmek’ → ‘deri’ → ‘çuval, kese’ → ‘sepet’
- ‘kesmek’ → ‘oyulmuş kap’ → ‘sepet’

Bu anlamsal modellere göre ilk ve son anlam aynı olduğu halde aralarındaki semantik ilişki aynı değildir. Demek ki C ve D kelimelerinin anlamları tıpkı A ve B kelimelerindeki gibi olsa bile C-D nispeti A-B nispeti denk gele de bilir gelmeye de bilir. Öyleyse Starinin’in tahriri çok kuvvetli değildir.

Bu bahisle kitabını sonlandıran Stachowski’nin eserinin; bir ders kitabı gibi, öğrencilere yönelik hazırlandığı düşünülürse ayrıntılı bilgilere ve zengin bir kaynakçaya sahip olduğu aşıkardır. Hiç şüphesiz ki eser, geniş anlamda Türkoloji çalışmaları, dar anlamda ise etimoloji incelemeleri için önem taşımaktadır.

Şahsımadına konuşmam gerekirse *metanaliz/perintegrasyon, retrospektif, prospektif, izosemantizm* gibi birçok terimi buradan öğrendiğimi itiraf etmem gerekir. Ve inanıyorum ki, her Türkologun bu kitaptan öğrenebileceği bir şeyler vardır. Marek Stachowski’ye ve Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü’nde bu faydalı eserin basılmasına emek verenlere teşekkürler...